

- 28 Thevet A. Cosmographie universelle. - Paris, 1575. - Т.3.-Р.884.
- 29 Sękowski J.J.S. Collectanea z dziejopisów tureckich... Warszawa - 1824. - Т. 1. - С. 78.
- 30 Słownik geograficzny. - Warszawa, 1881. - Т. 2. - С. 822.
- 31 Ruggieri F. Opis... - С. 121.
- 32 Верина В.Н. Связь Днестра с Южным Бугом и Днепром по карте Георгия Рейхерсторфера (Georgius de Reicherstorfer) // Пробл. географии Молдавии. - Кишинев, 1970. - Вып. 5. - С.165-166.
- 33 Ramsay R.H. No longer on the map. Discovering places that never were. - New York, 1972. Рос.переклад: Рамсей Р. Открытия, которых никогда не было. - М., 1982.
- 34 Карты, які згадуються в літературі, але які розшукати не вдалося ні в оригіналі, ні в репродукції, в перелік не включено. Вживаються скорочення: БЛ - Держ. бібліотека СРСР ім.В.І.Леніна, Москва; ЛНБ - Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника АН УРСР; НБ ЛДУ - Наукова бібліотека Львівського держ.ун-ту ім. І.Франка; ЦНБ - Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Київ; Кордт - Кордт В.А. Материали по истории русской картографии. - Т. 1, вып. 1 (К., 1899); Т. 1, вып. 2 (К., 1910); Т. 2, вып. 1 (К., 1906); Buczek - Buczek K. The history of polish cartography. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1966.
- 35 Карту вkleено до примірника кн. Herberstein S. Moscovia der Hauptstadt in Reissen... - Wien, 1557 (БЛ).
- 36 Аналогічні до № 18-19 карти у виданнях "Підстав космографії" І.Гонтера, надрукованих у Цюриху 1565 (БЛ) та 1583 р. (БЛ).
- 37 Аналогічні до № 21-25 карти у лат. виданні "Космографії" Мюнстера, надрукованому у Базелі 1550 р. (ЦНБ - дефектний примірник, ЛНБ), 1561 р. (ЛНБ; датування непевне), 1572 р. (БЛ), а також у нім. виданні Базель, 1550 (ЦНБ) і 1567 рр. (НБ ЛДУ). Примірник лат. видання "Космографії" Мюнстера, Базель, 1559 р. (ЦНБ) - дефектний.
- 38 Датування умовне; видання карти 1558 р. не збереглося. Копії карти Гроденського друкувалися в атласах А.Ортелія, які видавалися в Антверпені у 1570-1592 рр.
- 39 Аналогічна карта у кн.: Tolomeo C. La geografia... nuova edizione da G. Malombra. - Venetia, 1574. - Р. 17 (БЛ).
- 40 Аналогічні до № 35-39 карти у нім. виданні "Космографії" Мюнстера, надрукованому в Базелі бл. 1570 р. (ЛНБ).
- 41 Аналогічна карта у голландському виданні: Heyns P. Spiegel der werelt... - Antwerpen, 1583; репродукція див. Кордт. - Т. 1, вып. 2, табл. XXII.
- 42 Так звана карта Мотієля.
- 43 Аналогічні до № 62-65 карти у нім. виданні "Космографії" Мюнстера, надрукованому в Базелі 1592 р. (БЛ).
- 44 Аналогічна карта у франц. виданні: Ortelius A. Epitome de theatre du monde. - Anvers, 1590.-Р.80(БЛ).
- 45 Карту без достатніх підстав приписують М.Броневському. Пор.: Петрунь Ф.О. Степове Подулля... с. 92. Помилково приписують Г.Рейхердорфowi: див. Bagrow L. History of cartography. Cambridge, Mass., 1966. - Р. 267.
- 46 Первісний варіант карти датують 1541 або 1551 р.; підстави датування неясні. Див.: История Молдавии. - Кишинев, 1951. - Т. 1. с. 165; Верина В.Н. Связь... - С. 163-167.

- 47 Аналогічна карта у кн.: Botero G. Theatrum oder Schawspiegel. - Cöln, 1596 (БЛ).

Надійшла 1.10.1986 р.

М.М.Корінний

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ПОЯВИ ХРИСТИАНСТВА
В ПІЗНЬОАНТИЧНИХ МІСТАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розповідається про поширення християнства у містах Боспорського царства та Херсонесі Таврійському в I-III ст. н.е.

В статті рассказывается о распространении христианства в городах Боспорского царства и Херсонесе Таврическом в I-III вв. н.э.

Культурно-релігійне життя народів Східної Європи в середні віки, як і весь історичний процес в регіоні, не можна вивчити й глибоко пізнати поза історією пізньоантичних та пізньоскіфських міст Північного Причорномор'я. Тривалий час, аж до піднесення міст Київської Русі, вони визначали економічне обличчя континенту, були важливою контактною зоною, яка сприяла взаємобміну культурними цінностями східноєвропейських народів з греко-римською цивілізацією. Таке значення пізньоантичних та пізньоскіфських міст обумовило й ідеологічну роль їх в Північному Причорномор'ї на рубежі античності й середньовіччя.

Ідеологічне життя північнопонтійських міст, котрі, як і весь римський світ, переживали кризу в зв'язку з занепадом рабовласницького ладу, значною мірою формувалось під дією зовнішньополітичних факторів. Справа в тому, що цей регіон Східної Європи в I - IV ст. став одним з вузлових у боротьбі "варварських" народів проти греко-римської цивілізації¹. Провідну роль у цій виснажливій боротьбі на початку н.е. відігравали численні сарматські та гетодакійські (фракійські) племена; поступово в неї втягнулись германські, тюркські, а згодом і слов'янські народи. Войовничому Риму, в економічній і політичній залежності від якого знаходились міста північного Причорномор'я, у I-III ст. н.е. вдавалось стримувати цей потужний натиск, проте поступово його реальні сили занепадали. Відбувалася "сарматизація" ("варваризація") північно-понтійських міст, культурно-релігійні риси населення яких внаслідок взаємодії сарматських і грецьких, фракійських і римських, скіфських і малоазійських елементів, набували дедалі виразніших синкретичних рис. Синкретизм ставав тим плідним ґрунтом, на якому

© М.М.Корінний, 1990

ISSN 5-12-001227-2. Географічний фактор
в історичному процесі, 1990

швидко проростали монотеїстичні ідеї, сформовані в греко-римському світі.

Найдавніші вірогідні свідчення про розповсюдження монотеїстичних уявлень у Північному Причорномор'ї стосуються міст Боспорської держави*, кордони якої простягалися з заходу на схід від Херсонесу до Кубані, а на північ – до гирла Дону. Боспор рано (з кінця I ст. до н.е.) потрапив в орбіту римської "східної" політики. В його містах перебували римські гарнізони, експорт Боспора значною мірою залежав від потреб римських армій, розташованих у Малій Азії. Його царі, в знак підданства, карбували на монетах зображення римських імператорів, називали себе їхніми першосвящениками².

Суттєве значення для досліджуваної проблеми має той факт, що міста Боспорського царства підтримували торговельно-економічні зв'язки з Римом головним чином через Малу Азію³, яка в I ст. н.е. стала одним з найбільших розповсюджувачів християнства. Саме цей фактор, зазначав М.М.Кубланов, сприяв ранньому поширенню у Північно-Східному Причорномор'ї монотеїстичних релігійно-філософських ідей та культів греко-римського світу, зокрема культу безіменного "Бога височайшого"⁴.

Цей культ, як підтверджують численні епіграфічні пам'ятки, набув значного поширення на Боспорі в I–IV ст. Найранішим епіграфічним свідченням проникнення нового культу в межі Боспорського царства є відома гортіппійська манумісія** 41 р. н.е.⁵ Епітети безіменного бога ("всодержитель, благословенний"), зафіксовані в цьому написі, походять з єврейської релігійної термінології⁶ і таким чином засвідчують його зв'язок з іудаїзмом епохи діаспори. Манумісія виразно відбиває риси синкретизму, притаманні цьому культові: поряд з "Богом височайшим, всодержителем, благословенним", до акту відпущення на волю рабині залучалися й старі боги боспорського пантеону – Зевс, Гея, Геліос⁷.

Широке розповсюдження протягом трьох наступних століть на Боспорі синкретичного культу "Бога височайшого", на думку фахівців, значною мірою підготувало ґрунт для християнства. Проте були й інші, не менш вагомі, причини успішного поширення нової релігії в Північно-Східному Причорномор'ї.

* Боспорське царство. Боспор – одна із стародавніх рабовласницьких держав Північно-Східного Причорномор'я. Виникла близько 480 р. до н.е. внаслідок об'єднання полісів на західних (Пантікапей, Тірітака, Мірмікій) і східних (Гермонасса, Фанагорія та ін.) берегах Боспору Кімерійського (сучасна Керченська протока). Столиця – Пантікапей (на місці сучасної Керчі).

** Манумісія – юридичний акт про відпуск на волю рабів.

До визначних явищ духовного життя Боспорського царства перших століть н.е. належить розповсюдження тут, поряд з ремісничими, торговельними, особливих релігійних колегій – синодів. Їх масове поширення припадає якраз на римські часи і, за спостереженням М.М.Кубланова, співпадає з появою та розповсюдженням тут культу безіменного бога. Як встановив дослідник, у II–III ст. н.е. вони існували в переважній більшості міст Боспорського царства, зокрема: Танаїсі, Фанагорії, Германасі, Кіммеріку, Ідураті, Гортіппії, Пантікапей та ін.⁸ При цьому групувались вони, як правило, навколо культу безіменного бога. Характерною особливістю багатьох синодів Боспору була їх соціальна та етнічна неоднорідність. Дослідники в списках членів союзів фіксують представників заможних верств, вільновідпущених і рабів; трапляються імена грецькі, римські, єврейські, іранські, сармато-меотські та ін.⁹ Офіційною ж мовою об'єднань переважно була грецька.

Пам'ятаючи, як категорично виступав проти подібних "союзів" (здатних до "бунту", "перетворення в тасмне товариство") імператор Траян¹⁰, можна гадати, що окремі синоди Боспору теж об'єднували в своїх лавах опозиційні антиримські, антирабовласницькі та антиязичницькі елементи, як це мало місце в колегіях та фіасах малоазійських римських провінцій¹¹.

Вищенаведене допомагає відповісти на питання, чому християнство досить рано проникло на Боспор. Воно знаходило для себе там сприятливий ґрунт. Археологічні матеріали свідчать про розповсюдження християнства у містах Боспорського царства, починаючи з III ст. н.е. Цим же часом датується, зокрема, каблучка з овальною сердоліковою вставкою із зображенням хреста видовженої форми з перехрестями на кінцях і двома симетрично розташованими по боках рибами¹². На думку Т.М.Арсеньєвої, цей перстень є однією з найраніших пам'яток християнської символіки на Боспорі.

З IV ст. християнство помітно посилало свої позиції на Боспорі, про що свідчать різноманітні знахідки археологів. Так, в 1898 р. у Керчі було знайдено християнський надгробок на могилі Європія з написом. Останній цікавий тим, що в ньому збереглася дата встановлення меморіальної плити, а саме 601 р. за боспорським літочисленням. Оскільки боспорська ера веде свій відлік з осені 297 р. до н.е., то 601 р. відповідає 304 р. н.е. Це найдавніша точно датована християнська пам'ятка в Пантікапеї¹³. 305 р. датується християнський амулет, знайдений в дитячій гробниці на побережжі Азовського моря в Сюр-Таші¹⁴. До початку IV ст. відносять дату встановлення стели на могилі Трифона з Пантікапею¹⁵.

Надгробок прикрашений великою монограмою* Христа. Проте за своїм зовнішнім виглядом пам'ятка ще нагадує язичницьку: плита з фронтоном, напис на ній зроблено під впливом язичницьких епіграфічних пам'яток.

IV ст. датуються інші численні матеріали (написи, світильники, посуд з християнською символікою тощо)¹⁶. Більше того, археологи виявили в Північному Причорномор'ї велику кількість християнських некрополів IV ст., найбільший з яких – у Пантикапеї¹⁷.

Визначне місце серед писемних джерел про першопочатки християнства в Східній Європі посідає згадка імені єпископа Боспору Кадма (Καδμος) у списках учасників першого вселенського собору в Нікеї 325 р.¹⁸ Боспорський єпископ прибув і на наступний, призначений в Нікомедії, собор 344 р. Проте напередодні відкриття його трапилось стихійне лихо – великий землетрус, під час якого посланець Боспору трагічно загинув¹⁹.

Важливу роль у розповсюдженні християнства в Східній Європі відіграв Херсонес Таврійський – один з найкрупніших центрів пізньоантичної епохи в Північному Причорномор'ї. Тому цілком зрозуміла та увага, яку приділяють дослідники історії християнства цьому місту²⁰.

Вже з кінця I ст. н.е., як свідчать агіографічні джерела, Херсонес перетворився у місце заслання опозиційно настроєних до офіційної римської релігії християн²¹. Йдеться зокрема про римлянина Климента, який за церковною традицією вважався учнем апостола Петра і четвертим (після Петра, Ліна і Анеклета) єпископом велетрійським²². Згідно з церковною легендою, Климент за свої переконання розпорядженням імператора Траяна був відправлений на тяжкі роботи в каменоломні Херсонесу Таврійського, де в 101 р. н.е. за непокору зазнав мученицької смерті: з якорем на шиї його кинули в море. Хвилі прибили тіло до берега й перші християни поховали його на одному з островів, що затоплявся морем²³. У 860 р., відправляючись з церковно-політичною місією до Хазарії, в Херсонесі зупинився проповідник Константин (Кирило) з братом Мефодієм. Вони розшукали останки Климента. Трохи згодом, у 867 чи 868 р., слов'янські першовчителі частину останків перенесли з Херсонесу до Риму й поклали в єпископській церкві св.Климента в Велетрії²⁴. Тривалий час культ папи-отрадника служив інтересам Римської та Константинопольської церков, був "прапором місіонерів, які проповідували християнство на окраїнах греко-римського світу"²⁴: в Мо-

* Монограма – сплетіння кількох початкових літер у вигляді вензеля для позначення імені або прізвища.

** У цій же церкві похований Константин-Кирило філософ.

равії, Паннонії, Болгарії, Русі. Моці св.Климента, як відомо, були й у Києві. Їх разом з іншими трофеями привіз Володимир Свято-славович з Корсуня у 988 р.²⁵ Голова Климента, а також тіло його учня Філа зберігались в спеціальній раці (саркофазі) в західному притворі Десятинної церкви.

Частина дослідників піддають сумніву існування римського єпископа Климента як історичної особи та його перебування в Херсонесі наприкінці I – на початку II ст.²⁶ Проте, як зазначає В.В.Латишев, достатніх підстав для цих сумнівів немає²⁷. В історії з Климентом викликає заперечення інше, а саме – спекуляція на його імені, до якої вдавались і вдаються донині церковні історики. Не витримують наукової критики "житія" цього християнського святого. Наведені в них дані про обертання Климентом в нову віру по 500 чоловік щоденно, про функціонування в Херсонесі I ст. н.е. 75–80 храмів, існування багатьох тисяч adeptів християнства – цілком вигадані "редакторами" різноманітних варіантів "житій" Климента²⁸. Жодних об'єктивних умов для такого бурхливого розвою переслідуваної релігії у Херсонесі I–II ст. не було й не могло бути.

Щоб переконатись у достовірності даних агіографічних джерел, В.Ф.Мещеряков проаналізував поховальні обряди херсонеського некрополя й виявив, що з 308 відкритих поховальних споруд лише в 44 фіксуються християнські поховання, при цьому жодне з них не датується часом до IV ст.²⁹ Більше того, знахідки в склепах бронзових литих прижок з мальтійським хрестом датують окремі поховання лише VI–X ст.³⁰ Таким чином, археологічні матеріали не дають достатніх підстав твердити про значне розповсюдження християнства в Херсонесі I–III ст.

Дослідниця античності Е.І.Соломоник на основі вивчення епіграфічних пам'яток (написів – *diplinti*) схильна вважати, що християнство починає проникати в Херсонес лише з кінця III ст.³¹ Гіпотеза її знаходить певне підтвердження в даних агіографічних джерел. За свідченням "житій єпископів херсонеських" в кінці III – на початку IV ст. у місті існувала невелика іудео-християнська община, яка, однак, не була офіційно визнана, а її члени зазнавали всіляких переслідувань з боку "багаточисленних еллінів"³². Про безцеремонне та жорстоке ставлення до adeptів християнства в Херсонесі свідчать долі численних місіонерів, які засилялись сюди з країн "Теллеспонських", тобто Малої Азії*. Один за одним гинуть вони від рук язичників³³. Християн переслідували не тільки цивіль-

* На зв'язки християнської общини Херсонесу з Малою Азією вказує малоазійська основа культової архітектури міста у VI ст. (Якобсон А.Л. Ранньосередньовічний Херсонес. – С. 125–221).

ні, а й військові – легіонери та моряки римського флоту, що базувалися в Херсонесі³⁴. Фактично до Міланського едикту Костянтина християнська община в місті ледве жила.

Лише з середини 20-х років IV ст. вона легалізує своє існування. До міста з Константинополя було направлено єпископа Капітона, який розпочав діяльність по наверненню херсонітів до нової віри³⁵. Археологічні матеріали показують, що процес християнізації населення Херсонесу в IV ст. відбувався повільно. Найраніші християнські пам'ятки (надгробки, кераміка з графічними й штампованими зображеннями християнських символів, написи, амулети, персні, статуарні групи, лампадки, тощо) датуються фактично часом не раніше кінця IV – початку V ст.³⁶ До середини – кінця IV ст. відноситься поява в місті перших християнських храмів³⁷. У 381 р. вперше глава Херсонесської єпархії Євферій брав участь у роботі другого вселенського собору в Константинополі³⁸.

Причини такого впертого неприйняття нової релігії жителями міста В.Ф.Мещеряков вбачає в тому, що християнство в Херсонесі на перших порах не мало широкої соціальної бази, – нову віру сприймали головним чином заможні верстви населення. На поширення християнства впливала насамперед етнічна бар'єристичність населення. В Херсонесі в перші століття н.е., на думку В.Ф.Мещерякова, значного етнічного змішання не спостерігалось³⁹. На наш погляд, була ще одна вагома причина неприйняття християнської ідеології жителями Херсонесу: це протидія військових. Необхідно врахувати те, що місто займало особливе становище в тодішньому греко-римському світі, служило оплотом римської військової могутності у Північному Причорномор'ї. Тому природно, що його жителі, головним чином військові та члени їх сімей, поклонялись офіційним культам – Юпітеру Капітолійському, покровительниці содзатів Немезиді, сонячному богу Мітрі, культу імператора й переслідували вороже Римській рабовласницькій державі християнство⁴⁰. Аналогічне становище християнських общин, як можна гадати, мало місце й в інших північно-понтійських полісах – Тірі, Ольвії, де перебували римські гарнізони. На жаль відсутність необхідної інформації в джерелах I–III ст. не дає можливості реконструювати процес генезису християнства на місцевому ґрунті.

На противагу містам, де порівняно широко розповсюджується християнство вже в III ст., християнські общини в сільській місцевості практично не простежуються. В.Н.Корпусова, на основі вивчення матеріалів некрополів сільських поселень Європейського Боспору переконливо довела, що серед сільського населення і в IV ст. панувало язичництво⁴¹. Це свідчить про те, що сільська община з

її замкненістю, круговою порукою, язичницькою мораллю, віковими традиціями чинила впертий опір проникненню в її середовище нової релігії.

Таким чином, історичні факти свідчать про те, що християнська ідеологія досить рано проникала в міста Північного Причорномор'я, залишаючись зовсім чужою населенню їхніх округ. Її поява була зумовлена тими ж соціальними й духовними факторами, що й в решті греко-римського світу. В наступний період історії християнство, започатковане в Херсонесі, містах Боспорської держави, незважаючи на занепад останніх у зв'язку з спустошливими нашествиями гуннів, робить значний вплив на ідеологію причорноморських народів⁴².

- 1 Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. до н.э. – М., 1954. – С. 52–70; Ростовцев М.И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // Журн. м-ва народ. просвещения. – 1900. – Вып. 328. – С. 140–158.
- 2 Дьяков В.Н. Пути римского проникновения в Северное Причерноморье // Вестн. древ. истории. – 1940. – № 3–4; Это же. Таврика в эпоху римской оккупации // Уч. зап. Москов. гос. педагог. ин-та им. Ленина. – 1942. – Т. 28, вып. 1. – С. 26–32; Ростовцев М.И. Указ. соч. – С. 140–158; Блаватский В.Д. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (IV в. до н.э. – III в. н.э.) // СА. – 1964. – № 4. – С. 31 и др.; Соломоник Э.П. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени // ВДИ. – 1973. – № 1. – С. 56–57.
- 3 Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.; Л., 1949. – С. 333.
- 4 Кубланов М.М. Религиозный синкретизм и появление христианства на Боспоре (I–IV вв. н.э.) // Ежегодник музея истории религии и атеизма. – Л., 1958. – Т. 2. – С. 59–60.
- 5 КБН. – М.; Л., 1965. – С. 656–657.
- 6 Про наявність єврейського населення в межах Боспорської держави свідчать численні джерела – манускрипти, надгробки, тощо (Кубланов М.М. Указ. соч. – С. 62).
- 7 КБН. – С. 656.
- 8 Кубланов М.М. Указ. соч. – С. 64.
- 9 Книпович Т.Н. Танаис. М.; Л., 1949. – С. 108, 115; Кубланов М.М. Указ. соч. – С. 65–67.
- 10 Письма Плиния Младшего. – М., 1982. – С. 187, 204.
- 11 Культура древнего Рима. – М., 1985. – С. 333.
- 12 Арсеньева Т.М. Могильник у деревні Новоотрадное // МИА. – 1970. – № 155. – С. 107.
- 13 Шкорпил В.В. Три христианских надгробка, найденные в Керчи в 1898 г. // ЗООИД. – 1900. – Т. 22. – С. 59.
- 14 Шкорпил В.В. Три христианские надписи, найденные в окрестностях Керчи // ЗООИД. – 1898. – Т. 21. – С. 8–11.
- 15 Шкорпил В.В. Боспорские надписи, найденные в 1911 г. // ИАК. – СПб., 1912. – Вып. 45. – С. 18–20. – № 9.
- 16 Кубланов М.М. Указ. соч. – С. 67–68.

- 17 Гайдукевич В.Ф. Некрополи некоторых боспорских городов // МИА. - 1959. - № 69; Цветаева Г.А. Грунтовой некрополь Пантикалея, его история, этнический и социальный состав // МИА. - 1951. - № 49. - С. 77-78, 83-84; Мещеряков В.Ф. О времени появления христианства в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. - Л., 1978. - С. 132.
- 18 Лебедев Л. Список епископов первого вселенского собора в 318 имен // Зап. Акад. наук. Сер. 8, по ист.-фил. отд. - Пг., 1916. - Т. 43. - № 1. - С. 88. - № 156.
- 19 Кулаковский Ю. Керченская христианская катакомба 491 г. // Материалы по археологии России. Древности Южной России. - СПб., 1891. - С. 28.
- 20 Мещеряков В.Ф. Проникновения христианства в Херсонес Таврический // Вісн. Харків. ун-ту. - 1975. - № 418, вип. 9. - С. 101; Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. - Киев, 1988. - С. 42-85.
- 21 Памятники христианского Херсонеса. - М., 1911. - Вып. 2. - С. 13-108.
- 22 Приселков А. Климент Римский и его послания. - СПб., 1887; Православная богословская энциклопедия. - СПб., 1910. - Т. 11. - С. 64-103.
- 23 Памятники христианского Херсонеса. - 1911. - Вып. 2. - С. 47-108.
- 24 Бегунов Ю.К. Русское Слово о чуде Климента Римского и кирилло-мефодиевская традиция // Slavica. - Praha, 1974. - Rosnik, 43. - Serit 1. - S. 24-46.
- 25 ПВЛ. - Ч. 1. - С. 80.
- 26 Иван Франко. Святий Климент у Корсуні // Збір. творів: У 50 т. - К., 1981. - Т. 34. - С. 7-347; Мещеряков В.Ф. О времени появления христианства в Херсонесе... - С. 122.
- 27 Латышев В.В. Жития св. епископов херсонесских. Исслед. и тексты // Зап. Акад. наук. Сер. 8, по ист.-филолог. отд. - СПб., 1906. - С. 10-12.
- 28 Лавров В.В. Жития херсонесских святых в греко-славянской письменности. - С. 47-108 (Даням "Житій" Климента повністю суперечать "Житія єпископів херсонеських", які згадують лише одну церкву св. Петра, збудовану єпископом Капітоном у першій половині IV ст. Див.: ЗООИД. - Т. 7. - С. 129).
- 29 Мещеряков В.Ф. О времени появления христианства... - С. 123; Иого ж. Проникновения христианства... - С. 101-102.
- 30 Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории матер. культуры // МИА. - 1959. - № 63. - С. 275; Мещеряков В.Ф. О времени проникновения христианства... - С. 124.
- 31 Соломоник Э.И. Из истории религиозной жизни... - С. 58-76.
- 32 Лавров В.В. Жития... - С. 160, 165.
- 33 Лавров В.В. Жития... - С. 162, 167; Жития св. епископов херсонесских в грузинской минее. Вступит. статья В.В. Латышева, перевод К. Кекелидзе // ИАК. - 1913. - Вып. 49. - С. 83-85; Латышев В.В. Страдания св. священномучеников и епископов херсонесских Василия, Капитона и иных с ними // Там же, 1907. - Вып. 23. - С. 107-111.
- 34 Соломоник Э.И. О римском флоте в Херсонесе // ВД. - 1966. - № 2. - С. 167-171.

- 35 Лавров В.В. Жития... - С. 162, 167.
- 36 Айналов Л.В. Мраморная группа жертвоприношения Исаака // Semilariun Kondakovianum. - 1927. - Т. 1. - С. 187-190; Мещеряков В.Ф. О времени появления христианства... - С. 131-132.
- 37 Жития епископов херсонесских // ЗООИД. - Т. 7. - С. 129; Айналов Л.В. Мраморная группа... - С. 187-188; Мещеряков В.Ф. Проникновения христианства... - С. 105.
- 38 Деяния вселенских соборов. - Казань, 1959. - Т. 1. - С. 280.
- 39 Мещеряков В.Ф. Проникновения христианства... - С. 107.
- 40 Соломоник Э.И. Из истории религиозной жизни... - С. 58; Ес же. Латинские надписи Херсонеса Таврического. - М., 1983. - С. 17-18.
- 41 Корпусова В.Н. Некрополи сельского населения Европейского Боспора (II в. до н.э. - IV в. н.э.) Автореф. канд. дис. ист. наук. - Киев, 1975. - С. 16.
- 42 Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. - С. 65-85; Корінний М.М. Поступове поширення християнства у Східній Європі // Запровадження християнства на Русі. - К., 1988. - С. 6-32.

Надійшла 1.10.1986 р.